

94(100)(082)

Г 54

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДВНЗ «КРИВОРІЗЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

GLOBUS

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ З ІСТОРІЇ
ТА СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНИХ НАУК

ВИПУСК 1 (14)

ІСТОРИЯ ТА ФІЛОСОФІЯ

УДК 17.03:94(38)

І. Панафідін

кандидат філософських наук

РОЗВИТОК ЕТИЧНИХ ЗНАТЬ У ДАВНІЙ СПАРТІ (ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ)

На основі письмових джерел античних авторів у статті здійснюється спроба реконструкції спартанського культурного, зокрема філософського (етичного), спадку. Обґрунтовується положення, що вже у працях Платона, Плутарха і Діогена Лаертського простежується позиція щодо наявності філософської традиції у Давній Спарті. Стверджується, що етична рефлексія лакедемонян збереглась в уривках античних авторів.

Ключові слова: антична культура, Давня Спарта, філософія Давньої Спарти, етика Давньої Спарти.

On the basis of classic written sources the author tries to reconstruct the Spartan cultural, in particular philosophical (ethical), heritage. It is proved the idea that already writings by Plato, Plutarch and Diogenes Laertius are included ambivalent attitude about presence philosophical tradition in Ancient Sparta. It has been alleged that ethical reflection of Lacedaemon is preserved in fragments.

Key words: ancient civilization, Ancient Sparta, philosophy of Ancient Sparta, ethics of Ancient Sparta.

Сучасна наука потребує комплексного аналізу всіх процесів, які відбувались у минулому, зокрема розвитку культури. Антична культура, що стала світоглядним фундаментом європейців, мала величезний ареал досягнень, зокрема у філософії і етиці. Серед різноманіття етичних вчень найбільшу дискусію викликають досягнення давніх спартанців у філософській науці етиці. Для сучасної України, яка є воюючою державою, необхідна військова етика, що ґрунтувалась би на європейському фундаменті військової етики, зокрема і теорії справедливої війни. Фундаментом її є християнська етика, яка у свою чергу акумулювала досягнення античної етики (зокрема давньоспартанської). Проте вказана вище одна зі сфер філософської рефлексії Давньої Спарти – етика, зокрема і військова, є цікавою, безпосередньо вже тим, що підтверджує наявність у мілітаризованій державі певного рівня розвитку філософії, отже – науки та культури загалом.

Історіографія філософської рефлексії лакедемонян розпочинається з Античності. Так, Платон в останньому зі своїх сократичних діалогів «Протагор» стверджує, що раніше і найбільше філософія софістичного типу в еллінів була розповсюджена на Криті та Лакедемоні, але критяни та лаконці нібито

заперечують це і роблять вигляд, наче вони неосвічені, щоб не виявилось, що вони перевершують мудрістю всіх інших еллінів. Насправді ж, з точки зору Платона, вони хочуть, щоб їх визнавали найкращими воїнами та мужніми людьми, тим самим приховуючи власну справжню перевагу. Крім того, Платон наголошує, що, коли лаконцям набридає таємно спілкуватися зі своїми софістами і вони хочуть робити це відкрито, тоді виганяють чужинців – як тих, що їх імітують, так і всіх інших – і вільно спілкуються зі своїми софістами потайки від чужинців [16, с. 229].

На цьому ж акцентує увагу і Плутарх в «Життєписі Лікурґа»: «Бути спартанцем, отже займатися скоріш філософією, ніж гімнастикою» [19, с. 124]. Більше того, у праці «Висловлювання спартанців» він наводить факти відвідування лакедемонянами софістичних шкіл, де вони не тільки вчилися мудрості, але й вступали в суперечки. Так, лаконець Євдамід протиставляється афінському філософу Ксенократу, який займався пошуком доброчинності. Цікавим є запитання Євдаміда про неоплатоніка-ідеаліста щодо предмету пошуку: «Коли ж він почне використовувати її, якщо наразі її шукає?» [17, с. 269]. Таким чином, життєвий досвід і пошук конкретних практичних рішень моральних питань, були орієнтирами філософських пошуків давніх спартанців.

Діоген Лаертський з-поміж численних претендентів на звання грецьких «семи мудреців» називає конкретних філософів: Хілона Лакедемонського та опосередковано Аристодема Спартанського і Місона [9, с.75-78; с. 64; с. 88], які, на нашу думку, були першими відомими популяризаторами моральноетичного стилю філософствування, що мав такі риси як моральність, раціональність, лаконічність та афористичність. Він простежуються вже в VII ст. до н.е., тобто на початку формування класичної античної цивілізації.

Інша традицію погляду на культурні досягнення Лакедедону, зокрема філософії, започаткував Аристотель, який стверджував, що у Давній Спарті «вся сукупність законів розрахована тільки на одну частину доброчинності, а саме на воїнську доблесть» [1, с. 433]. Таким чином, розвиток наук, не дивлячись на похвальну характеристику державної системи виховання, опосередковано заперечувався.

Позицію, яка стверджує повну відсутність філософської традиції у Стародавній Спарті з різних причин (вигнання всіх наук і мистецтв, повної культурної замкнутості і домінування військових установ в житті спартанців і т. ін.), ми знаходимо також у Платона в діалозі «Гіппій Більший» [14, с. 156-157] та у Плутарха в «Висловлюваннях спартанців» [18]. До подібних думок приходили і такі видатні філософи та історики філософії як Ж.-Ж. Руссо [21, с. 16], Г.В.Ф. Гегель [7, с. 708-710], Т. Гомперц [8, с. 553], Б. Рассел [20, с. 138], Х. Ортега-іГассет [13, с. 278], Ж.-П. Вернан [4, с. 86]. Цю ж точку зору поділяли й радянські філософи Ф.Х. Кессіді [11, с. 18] і Н.С. Вольська [6, с. 7].

Своєрідна дихотомія трактування стану філософської думки у Спарті, на наш погляд, і викликала неоднозначну оцінку, як сучасників, так і наступних дослідників античної філософської думки. Проте, якщо щільніше придивитись до творів античних авторів, що розкривають процес становлення античної філософської думки, то стверджувати повну відсутність філософської рефлексії у Стародавній Спарті, на наш погляд, недоречно.

Першим, хто ствердно висловився щодо існування наукових знань та їх філософської спрямованості в Лакедемоні, був Платон: «А що я кажу правду і лаконці дійсно відмінно виховані у філософії та мистецтві слова, про це ви маєте змогу дізнатись ось із чого: якщо б хтось захотів зблизитись із найбільш нікчемним із лаконців, то на перший погляд знайшов би його доволі слабким у розмові, але раптом, у будь-якому місці розмови, метне він, наче могутній стрілець, який-небудь точний вираз, короткий та стислий, і співрозмовник здається перед ним маленькою дитиною. Ось чому дехто із сучасників та із давніх здогадався, що наслідувати лаконцям – отже більше любити мудрість, ніж фізичні вправи; вони зрозуміли, що вміння висловлювати такі вирази властиво людині, яка досконало освічена» [16, с. 229-230].

До таких людей Платон відносить Фалеса Мілетського, Піттака Мітіленського, Біанта з Прієни, Солона Афінського, Клеобула Ліндського, Місона Хенейського, а також лаконця Хілона, які були «ревнителами, прихильниками та послідовниками лаконського виховання». Їхня мудрість зосереджена у «коротких та таких що запам'ятовуються висловах» на зразок «Пізнай самого себе» та «Нічого крім міри». Насамкінець Платон робить висновок, що «таким був у давніх спосіб філософствувати: лаконське небагатослівність» [16, с. 229-230]. Отже, на цій підставі ми можемо зробити цілком обґрунтоване припущення про існування певного лакедемонського філософського стилю, який до того ж, на думку Платона, мав в Елладі певний пріоритет і може розглядатись як першопочаток філософської рефлексії взагалі.

Цікавою, з нашої точки зору, є думка радянського філософа А.Н. Чанишева, який стверджує, що мудрість «семи мудреців» не можна ідентифікувати з наукою чи міфологією, оскільки вона виступає третім джерелом філософії – буденною свідомістю. Афоризми – «гноми», що мали всезагальну форму життєвої мудрості, були розповсюджені на території всієї Еллади і безперечно відіграли велику роль у становленні філософії. Саме такі крилаті вислови як «Пізнай самого себе» (як мікрокосм) або «Більший за все простір, тому що він все у собі містить» зумовили в подальшому «фізикофілософську», «натурфілософську» рефлексію у Давній Греції [24, с. 119-122].

А.А. Гусейнов наголошує, що сім мудреців намагались розширити ареал давньогрецького знання завдяки переходу моралі з усних норм до конкретних правил поведінки, які відрізнялися категоричністю, безумовністю, істинністю у формі наказу. Три ключових моменти у світосприйнятті: (1) орієнтація на

суспільне благо; (2) вміння володіти собою; (3) дотримання моральних правил заради тільки поважного ставлення до оточуючих – зобов'язували людину усвідомити, що вона непоодинок, тому будувати свої відносини з іншими потрібно для того, щоб прагнення кращого стало фундаментом цих відносин. Знання постійно зобов'язувало її прагнути досконалості, контролювати свої пристрасні та вчинки [10, с. 320-324]. Таким чином, основою світоглядних уявлень спартанців стали морально-етичні уявлення про природу і суть людських відносин, що, звичайно, не могло не позначитись і на їхньому суспільному ладі.

Можемо зазначити, що думка перших спартанських мислителів носила скоріш етичний характер; питання, які вони розглядали, не стосувались фізичних явищ як у Фалеса Мілетського, або ж математичних пошуків як у Піфагора. Натомість це були моральні повчання громадянам, які були розповсюджені серед мислителів того часу не тільки у Давній Греції, але й у Давніх Індії та Китаї [24, с. 120]. Так, наприклад, Хілон повчає своїх громадян: «Стримуй язик, особливо на бенкеті. Не погрожуй: це справа жінки... Хто сильний, той хай буде і добрим, щоб тебе поважали, а не побоювались... Законам підкорюйся. Спокою користуйся» [9, с. 77-78]. На противагу йому Аристодем Спартанський культивує фінансову незалежність, яка гарантує міць та шанування окремої особистості: «У багатстві – вся людина, . хто є добрим, але зубожілим, – нікчемний» [9, с. 64].

Отже, ми можемо припустити, що розвиток спартанської філософії певним чином відтворив той шлях, яким пройшла філософська думка Сократа. Останній, зневірившись у марності натурфілософських вчень, став розмірковувати над природою людини [3, с. 123], тобто став розробляти своє унікальне етичне вчення. Але слід зауважити, що етика Сократа – це лише одна з трьох гілок розвитку Афінської філософії, а саме – «софійна», до представників якої можна віднести також Піфагора і Платона. Крім «софійної» вирізняють «епістемну» (Аристотель) та «технічну» (від «техне» софістів) гілки [25, с. 11]. Оскільки сфера лакедемонського мислення обмежувалась етичними уявленнями (принаймні ми не маємо свідчень про розвиток фізико-філософських систем), це безумовно обмежувало їх рефлексію лише етикою або практичною філософією.

Таким чином, спартанці будували власний світогляд, виходячи з наявних суспільно-політичних умов, які панували в їхній державі. Спартанці, як відомо, не були автохтонним населенням; їхня дорійська культура з самого початку була культурою завойовницькою. Політичний устрій Лакедемону залежав від колективної безпеки громадян, оскільки в будь-який момент ілоти (раби-елліни) могли підняти повстання та скинути їхню владу. Крім того, внутрішні (Мессенські) війни Спарти зумовили її односторонній розвиток, оскільки лаконці, перебуваючи у стані постійної небезпеки, не змогли переломити ситуацію після встановлення своєї гегемонії в Елладі [22, с. 205].

На цю ж особливість спартанського устрою вказує й Аристотель, говорячи, що «вони тримались, доки вели війни, і почали гинути, досягнувши гегемонії: вони не вміли користуватися дозвіллям і не могли зайнятися якою-небудь справою, котра є вищою за військову справу» [1, с. 433-434], однак для нього «кінцевою метою війни слугує мир, для роботи – дозвілля» [1, с. 619]. Тому Аристотель слушно зауважує, що «...необхідно турботу про військові справи вважати прекрасною, але не вищою і головною метою всього, а лише засобом до її досягнення» [1, с. 593], а правитель, у свою чергу, має приділяти достатню увагу «вихованню в громадян вміння користуватися дозвіллям», зокрема через оволодіння філософією.

Військовий уклад держави був закріплений на законодавчому рівні легендарним діячем Лікургом, а тому розвиток військового мистецтва, який забезпечував міцність і непохитність державного устрою, став пріоритетним для Спарти. Платон у діалозі «Гіппій Більший» прямо вказує на те, що спартанців не цікавлять астрономічні знання і геометрія, коло їхніх інтересів – історичні розповіді про виховання і життєві подвиги стародавніх героїв, про заселення міст та заснування колоній [14, с. 156-157]. Цю точку зору поділяє і Плутарх у праці «Про звичаї спартанців»: «Спартанці вивчали грамоту тільки заради життєвих потреб. Усі ж інші види навчання, вони вигнали з країни; не тільки самі науки, але й людей, що ними займалися» [18, с. 308]. Таким чином, історична специфіка лакедемонських наукових уявлень торкалась питань військового мистецтва, зокрема стратегії і тактики, своєрідної геополітики, правил виховання молоді та морально-етичних вчень з метою постійного удосконалення громадян перш за все як воїнів.

Фактично кожний спартанець повинен був весь свій особистий час забезпечувати безпеку власної держави. Феномен мілітаризації особистісного та суспільного життя зі своєрідною «філософією» є характерним для людської цивілізації в цілому (вікінги, мамлюки, самураї, козаки), а тому можна сказати, що лакедемоняни, які перебували у постійній психологічній напрузі, потребували розробки своєї світоглядно-філософської системи – своєрідного укладу, який регулював би їхні відносини.

Подібний кодекс морально-етичних законів існував у середні віки в японських самураїв – «Бусідо» («Шлях воїна»). Головне завдання такого кодексу полягає у формуванні гармонійно розвиненої особистості, яка, окрім воїнських наук, повинна бути розвинутою духовно. Схожість з лаконічністю у висловлюваннях, обумовленою постійною війною, обґрунтовують і самураї: «У будь-якій військовій операції, якою б важливою вона не була, якщо усне розпорядження буде хоч трішки розпливчатим, то це призведе до плачевних наслідків» [26, с. 342].

Бути воїном у Спарті – означало бути патріотом, готовим до самопожертвування, з презирством ставитися до смерті, навіть якщо вона

здалегідь обумовлена, що зрештою має забезпечувати кінцеву перемогу. Так, зокрема, Геродот наводить приклад відповіді двох спартанців Сперхія та Буліса, які добровільно погодилися віддати своє життя за вбивство перських послів у Спарті, чим, на їхню думку, можна було б встановити справедливість (принцип таліону). На пропозицію перського радника Гідарна зрадити еллінам і тим самим отримати привілеї та багатства, вони з огидою відмовились: «Тобі відомо, як це бути рабом, але про те, що таке свобода – солодка вона, чи гірка, ти нічого не знаєш. Якщо тобі довелось відчутися смак свободи, то ти б нам порадив захищати її не тільки списом, але й сокирою» [9, с. 164-165]. Подібна мудрість характерна і для «Бусідо»: «Якщо навіть поразка здається неминучою, помстись. Адже мудрість та досвід не мають до цього жодного відношення. Справжній чоловік не думає про перемогу або поразку. Він несамовито кидається вперед – назустріч неминучій смерті» [2, с. 42-43].

Таким чином, можемо зробити висновок, що у Спарті існувала своя унікальна філософсько-світоглядна система, яку умовно можна назвати «філософією війни». Вона мала практичний, прикладний характер, її специфікою було те, що світосприйняття та світорозуміння спартіатів проходили крізь призму війни. «Філософія війни» значно відрізнялась від класичних філософських систем тим, що все було підпорядковане військовому мистецтву. Звідси й жорстка раціональність: нічого не затінювало розум цього народу, оскільки спартанці, за Гельвецієм, були менш марновірними у порівнянні з усіма іншими еллінами та надавали перевагу раціональному (на відміну від містичного) ставленню до релігії [8, с. 474-475].

Щодо впливу філософії війни або військової етики на подальший розвиток етичних знань, то суть її виражалась у своєрідному відношенні до ворога під час воєнних дій, тобто у практичному відношенні. Так, наприклад, у разі повної перемоги лаконці переслідували суперника тільки на таку відстань, яка б забезпечила остаточне закріплення перемоги його втечею. Згідно з Плутархом, за звичаями лакедемонян вбивати відступаючого супротивника вважалось недостойною справою. Більше того, такий звичай мав і раціональне зерно, оскільки вороги знали, що спартанці вбивають тільки тих, хто чинить опір, і при жорстокій сутичці краще втекти з поля бою [18, с. 115].

Загальновідомо, що спартанці розуміли згубність війни і прагнули встановити мир у Елладі під час Пелопонеської війни. Спартанський цар Архідам II (476-427.426 рр. до н.е.) перед початком воєнних дій виступає противником війни: «Я сам, лакедемоняни, приймав участь у багатьох війнах і бачу серед вас моїх однолітків, серед яких немає жодного, який з необачності, не маючи досвіду, бажав би війни: тільки той, хто не має подібного досвіду, ладен вважати війну благом або навіть легкою справою» [23, с. 246]. «Якщо ми будемо знищувати тих еллінів, хто помиляється, де ми знайдемо людей для того, щоб здолати варварів?», – наголошував спартанський цар Агесілай II (444-361 рр. до

н.е.), коли йому запропонували захопити штурмом грецьке місто Коринф [12, с. 234].

«Воїнська етика» спартанців звичайно позначалась і на загальній етичній позиції еллінів. Відгуки такої захопленості ми знаходимо у відомого лаконофіла Платона, який у «Державі» вказував на згубність війн між еллінами, тому війни між самими греками він пропонував називати суперечкою («міжусобицями», «чварами») [15, с. 271].

Таким чином, спартанська «філософія війни» – це своєрідний феномен людської культури, основною проблемою котрого є певне ставлення людини (спартіата) до війни з морально-етичних позицій, що включає в себе такі компоненти, як «етика війни», воєнна теорія і наукові знання. Дискусія щодо існування філософії у Спарті залишається відкритою, оскільки прямих доказів про існування будь-яких філософських шкіл ми, на жаль, не маємо. Таким чином, можемо відзначити, що в ранній досократичний період розвитку античної філософської думки Спарта мала всі передумови для зародження філософії, а саме своєрідної військової етики.

Література

1. Аристотель. Политика. *Сочинения*: В 4-х томах. М., 1983. С. 375-644.
2. Асакура Норикагэ. Сотеки Ваки. *Кодекс Бусидо. Хакагуре. Сокрытое в листве*. М., 2004. С. 341351.
3. Богомолов А.С. Античная философия. М,1985. – 368 с.
4. Вернан Ж.-П. Происхождение древнегреческой мысли. URL <http://www.sno.7hits.net/lib/index.htm>
5. Виндельбанд В. Что такое философия. *Философия культуры: Избранное*. М., 1994. С. 22-67.
6. Вольская Н.С. Фон социально-исторической, философской и научной парадигм в античной Греции доэллинистического периода. *Философские науки*. 1991. № 11. С. 3-22.
7. Гегель Г.В.Ф. Лекции по философии истории. СПб., 2000.
8. Гельвеций. Об уме. *Сочинения*. В 2-х томах. Т.1. М., 1974. 647 с.
9. Геродот. История. *Историки античности*: В 2 томах. Том 1. М., 1989. С. 33-204.
8. Гомперц Т. Греческие мыслители Т.2. Сократ и сократики. Мн.: Харвест, 1999.
9. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. 2-е изд. М., 1986. 571 с.
10. История этических учений: Учебник. Под ред. А.А. Гусейнова. М., 2003. 911 с.
11. Кессиди Ф. Х. От мифа к логосу (Становление греческой философии). М., 1972. 312 с.
12. Ксенофонт. Агесилай. *Киропедия*. М., 1976. С. 218-239.
13. Ортега-и-Гассет Х. Возникновение философии (Послесловие к работе Х. Маринаса «История философии»). *Что такое философия?* М.1991. С. 210-289.
14. Платон. Гиппий Большой. *Платон. Диалоги*. Кн. первая. М., 2008. С. 149-186.
15. Платон. Государство. *Диалоги*. Кн. вторая. М., 2008. С. 89-454.
16. Платон. Протагор. *Диалоги*. Книга первая. – М.: Эксмо, 2008. – С. 187-253.
17. Плутарх. Древние обычаи спартанцев. *Плутарх. Застольные беседы*. М., 2008. С. 308-321.
18. Плутарх. Изречения спартанцев. *Застольные беседы*. М., 2008. С. 241-315.
19. Плутарх. Ликург. *Избранные жизнеописания*. В 2-х тт. Том 1. Пер. с древнегр. М., 1990. 592 с. 20. Рассел Б. История западной философии. В 3 кн.: 3-е изд., испр. Новосибирск: Сиб. унив. изд-во; Изд-во Новосибир. ун-та, 2001. 992 с.

21. Руссо Ж-Ж. Рассуждение, получившее премию Дижонской Академии в 1750 году по вопросу, предложенному этой же Академией: «Способствовало ли возрождение наук и искусств очищению нравов?». Руссо Ж-Ж. *Трактаты*. М., Наука, 1969. С. 11-30. 22. Тойнби А. Дж. Постигание истории: сб. М., Айрис-пресс, 2006. 640 с.
23. Фукидид. История. *Историки античности...* С. 205-404.
24. Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. М., 1981. 374 с.
25. Что такое философия? «Материалы круглого стола». МГУ им. М.В. Ломоносова. Май. 1994 г. *Вестник МГУ. Серия 7. Философия*. 1995. № 2. С. 3-18.
26. Ямамото Цунетомо. Там же. С. 19-66.

УДК 94(38)

Т. Мак,

доцент, кандидат історичних наук.

ОРАТОРСЬКА МАЙСТЕРНІСТЬ ЯК ПОЛІТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТ У СТАРОДАВНІЙ ГРЕЦІЇ

Аналізується взаємозв'язок полісної демократії і ораторської майстерності у стародавній Греції. Ключові слова: риторика, поліс, політика, демократія.

The point of analysis is the interrelation of polis democracy and eloquence in ancient Greece. Key words: eloquence, polis, policy, democracy.

Тією формою організації давньогрецького суспільства, яка і визначила сутність давньогрецької цивілізації, був поліс; саме з ним пов'язують неповторність еллінської цивілізації. Грецький поліс був і власником землі, і гарантом стосунків між громадянами, яких треба розглядати як спільних володарів суспільних земель, так і володарів своїх приватних земельних наділів [9, с.19]. Поліс був також організатором і політичного життя, і своєї оборони, і суспільних робіт, що здійснювались для загального блага. Він був для своїх співгромадян найбільшою цінністю, водночас необхідною умовою життя і діяльності.

Для свого часу давньогрецький поліс був найбільш досконалою формою організації суспільства. Полісна громадянська община об'єднувала в своєму складі всіх власників, як рабовласників, так і дрібних землевласників, що обробляли свої ділянки без застосування рабської праці. При тому і ті, і інші отримали від своєї громадянської общини гарантії їх власності, а також достатньо широкий набір політичних прав [1, с.13]. Особливі форми самоуправління громадянського колективу – невід'ємна риса грецького поліса. Народні збори, що об'єднували виключно громадян, - найважливіший інститут полісного управління, завдяки якому враховувалось волевиявлення кожного громадянина, що обов'язково входив до його складу. Інші органи політичного управління – рада, суд, розгалужена сітка посад, що здійснювали виконавчу